

## **Ольґерд Іполит Бочковський: «J'accuse!» («Я звинувачую!»)**

Ми свідомо порушуємо порядок видання праць Ольґерда Бочковського (у двох перших томах публікуються його основні наукові роботи з націології, в наступних – його політична публіцистика), вміщаючи в першому томі його «Відкритий лист до Едуара Еррію» та статті «Пан Еррію – Совіти та голод на Україні» та «Безхребетна Європа». Це тексти визначальні для української та європейської інтелектуальної історії початку тридцятих років минулого століття. Саме вони дозволяють представити постать Ольґерда Бочковського на повний інтелектуальний і громадський «зріст». Він органічно поєднував інтелектуальну вимогливість до своєї наукової роботи, відповідальність професора та організатора науки за матеріальний стан своєї високої школи з почуттям громадянського і національного обов'язку. Його характеризувала чистота моральних принципів, етична безкомпромісність і політичний розум. Ольґерд Бочковський як ніхто інший висловив українське та європейське «J'accuse!» («Я звинувачую!»). Тоді, коли воно було найбільше потрібне, і так, як жоден із провідних інтелектуалів не спромігся висловити.

У пропонуваніх читачеві публіцистичних текстах Бочковський назвав ключову проблему, перед якою Старий Континент постав у час Голодомору: про смерть мільйонів українців знали і політики, і журналісти, і публічні інтелектуали, але одні неймовірно брехали (Едуар Еррію), інші виправдовували злочин Сталіна (Бернард Шоу, Ромен Роллан), а ще інші мовчали (Альберт Айнштайн).

«Давніше, – констатував Бочковський, – Європа реагувала на те, що й як сталося. Тепер її цікавить передовсім, де й у кого щось трапилось. Залежно від цього, вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися, напр., у Москві або в Берліні, по цей чи по той бік совітського кордону».

Ольгерд Бочковський усе своє життя був соціал-демократом, але ніколи не зазнав «укусу Геґеля» – не визнав верховенства «історичної необхідності» над правами людини, як вчинила більшість представників лівої інтелігенції в середині ХХ століття. Він бачив, чим є комунізм, і розумів, до яких жахливих наслідків призводять політичні та соціальні експерименти, жертвою яких стали мільйони людей. Його обурювало навішування ярликів: мовляв, ті, хто говорить про злочини комуністів, – це «союзники Гітлера». Саме таким способом прихильники лівих поглядів поборювали будь-яку критику та відмовляли іншим у можливості висловити власні аргументи.

Дійсність він міряв виключно добром Людини. І тому називав комунізм, фашизм і нацизм «сіамськими близнюками». Всуперечтій частині європейської громадськості, яка іменувала себе прогресивною і для якої таке порівняння було святотатством.

Ми знаємо, що в політиці держав щодо Голодомору ідеологічного поділу не було. Опубліковані дипломатичні документи 1930-х років не залишають сумніву: держави, які мали свої дипломатичні представництва в СРСР, знали про Голодомор і добре розуміли, що голод був штучним, а його кінцевою метою було винищення українців як нації.

Мовчали майже всі: демократичні Чехословаччина, Франція й Велика Британія, фашистська Італія, авторитарні Польща і Угорщина, монархічна Румунія. Не мовчав Ватикан, і до певного моменту не мовчала нацистська Німеччина, але – як зауважив Бочковський – про голод в СРСР, зокрема в Україні, в Німеччині писали і займалися допомогою голодуючим ще до запровадження Гітлером диктатури.

Не мовчала й Норвегія; прем'єр-міністр Йоган Мовінкель (у 1933 р. він був Головою Ради Ліги Націй) виніс питання Голодомору на форум Ліги Націй. Бочковський у своїх текстах висловлював норвезькому прем'єр-міністру глибоку вдячність.

«Муссоліні, – стверджував Андреа Граціозі, – був чудово обізнаний з радянськими трагедіями. Однак, якщо переглянути газети того часу, а зокрема числа, які виходили навесні–влітку 1933 року, ми побачимо, що заголовки, присвячені СРСР, нічого не говорили про голод, про “злочини комунізму” тощо, а лише оголошували про підписання італійсько-радянської торговельної угоди, а відтак – пакту про дружбу і ненапад. Адже донесення про жахливі події в сільській місцевості почали надходити до Рима в момент, коли італійсько-

радянська дружба досягла, мабуть, своєї кульмінації у зустрічах Гранді – Литвинов 1930–1931 років. І Муссоліні <...> у своїх стосунках із СРСР вважав за потрібне прислухатися до того, що, на його думку, було міркуваннями, продиктованими італійськими державними інтересами»<sup>1</sup>.

Документом, який найчіткіше розкриває політичний план Голодомору (на сьогодні, бо Росія закрила доступ до найважливіших архівів), є лист Сталіна до Кагановича від серпня 1932 року: «Якщо ми не візьмемося негайно за виправлення становища на Україні, Україну ми можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, вреші-решт – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (і зовні) партії, проти партії»<sup>2</sup>.

Сталін міг наказати безкарне полювання на мільйони «свідомих і несвідомих петлюрівців», на «прямих агентів Пілсудського» також тому, що і в польсько-радянських відносинах 1932–1933 роки були кульмінаційним періодом дружби. У липні 1932 року заключено договір про ненапад, наступного року Польща запропонувала Москві військовий союз, а в жовтні ескадриль польської військової авіації взяла участь у параді на Червоній площі з нагоди 15-ї річниці Жовтневої революції.

У грудні 1933 року Карл Радек (це він вів переговори з поляками від імені СРСР) звітував Сталіну: «Під цю пору Польща не веде проти нас жодної мобілізації громадської думки. Наш великий успіх, це визнання всією польською буржуазною пресою нашої мирної політики та відсутності в цій політиці загарбницьких цілей»<sup>3</sup>.

У лютому 1934 року на вимогу польської розвідки Левко Чикаленко, голова Еміграційного комітету допомоги голодуючим при Українському центральному комітеті в Польщі, написав меморан-

<sup>1</sup> Див.: Андреа Граціозі, «До читачів українського видання “Листів з Харкова”», *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років* (Харків, 2007).

<sup>2</sup> С. Плохій, «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (Харків, 2016), 326, 327.

<sup>3</sup> Geneza Paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda, Instytut Pamięci Narodowej (Warszawa, 2012), 126.

дум «Голод на Східній Україні і допомогова акція голодним по-за межами СРСР», в якому згадав, між іншим, конференцію комітетів допомоги голодуючим, організовану в грудні 1933 р. у Відні кардиналом Інніцером. Велике пригнічення, інформував Чикаленко, викликали кулуарні інформації про те, що, з уваги на напрямок офіційної політики на користь Східних, в Польщі та Німеччині акція допомоги голодуючим надзвичайно ускладнена. Він наголошував, що в Німеччині забороняються зібрання та публічні лекції.

Варшавський комітет, – писав з огірченням Л. Чикаленко, – з перших днів свого існування хотів надрукувати книжку про голод. Проекту не реалізовано з уваги на несприятливу політичну кон'юнктуру. Нашому комітетові не вдалося залучити до співпраці значної кількості польських громадян, так, як це зробили наші комітети в Болгарії, Чехословаччині, Франції та Англії. Причина – це, імовірно, ця ж сама політична кон'юнктура, яка, для прикладу, не дозволила дотепер розмістити в жодній польській щоденній газеті статті про голод<sup>4</sup>.

У Чехословаччині ситуація не була кращою. «Відповідального редактора – 15 січня 1934 року О. Бочковський повідомляв Громадянський комітет рятунку у Львові – нашого чеського бюлетеню прокуратура притягла до суду – і процес буде десь за 2 тижні. Для нього використаний один формальний недогляд з боку редакції, але ясно, що це лише претекст. Для того, щоб покарати часопис, котрий при теперішній політичній ситуації не є бажаним. Очевидно буде накладена на редакцію грошова кара, а можливо буде заборонена назва цього органу: Голод на Україні, бо мовляв, він занадто кричить. Також Міністерство внутрішніх справ з формальних причин завершило статут нашого Комітету і таким чином заборонило його діяльність. Є поданий рекурс, але не знати, чи з цього щось вийде. Оскільки отже ми нелегалізовані, то, річ ясна, наша діяльність може бути дуже обмежена і фактично є обмежена. Політичні настрої тут совітофільські»<sup>5</sup>.

Для Сталіна вбивство Кірова 1 грудня 1934 р. стало приводом для започаткування Великого Терору, першим акордом якого був указ «Про терор» від 2 грудня. Кілька днів пізніше Ісаак Дон Левін,

<sup>4</sup> Див.: Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (Warszawa, 2008), 550, 551.

<sup>5</sup> «Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Празі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 15 січня 1934 року», Електронний архів визвольного руху, режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12972/>.

відомий журналіст і автор книжки про Сталіна, написав листа до Альберта Айнштайна та до редакції «Нью-Йорк Таймс». Він запитав: «Де голоси сотень лібералів і радикалів, які з такою готовністю приєдналися до бурі протестів проти кривавої “чистки”, проведеної Гітлером у червні минулого року? Чому ці нібито оборонці людських прав зберігають незбагненне мовчання з приводу кривавої середньовічної бані, яку влаштував Сталін? Де наші гуманітарії, що минулого літа залили пресу листами протесту проти ув'язнення без суду комуністичного вождя Тельмана? [...] Чи ці рупори громадянської совісті встановили один стандарт для Росії, а інший – для Німеччини? Чи готові вони підтвердити, що визнають червоний терор і осуджують нацистський, але не розхитують цим самим основи цивілізації?».

Айнштайн не забарився з відповіддю: «Я не можу приєднатися до Вашого заходу. Він не дасть потрібного ефекту в Росії, справить враження в тих країнах, які прямо або посередньо схвалюють безсоромну агресивну політику Японії проти Росії. За таких обставин я жалкую про Ваше починання, мені б хотілося, щоб Ви його зовсім облишили. Тільки уявіть, що в Німеччині багато тисяч євреїв-робітників неухильно доводять до смерті, позбавляючи їх права на роботу, і це не викликає в неєврейському світі ані найменшого руху на їх захист. Далі, погодьтеся, росіяни довели, що їхня мета – реальне поліпшення життя російського народу, тут вони вже можуть продемонструвати значні успіхи. Навіщо, отже, акцентувати увагу громадської думки інших країн тільки на грубих помилках режиму? Хіба не вводить в оману такий вибір?»<sup>6</sup>.

Мільйони жертв «розкуркулення» і колективізації, українського Голодомору та голоду в Казахстані, закріпачення десятків мільйонів селян у колгоспах і радгоспах, мільйони в'язнів ГУЛАГу, винищення інтелігенції неросійських націй, тотальний терор, невільнича праця на «великих будовах комунізму» – все це можна було й не бачити за проявами «поліпшення життя». Адже інший стандарт оцінки був прийнятий для Європи, інший – для «недо-Європи». Проголошуючи гасло «Життя стало краще, життя стало веселіше», Сталін не сховався на

<sup>6</sup> Цитати за: Іван Дзюба, «Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років», у: І. Дзюба, «Нагнітання морозу. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ». – Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011, с. 90.

верх злочинного цинізму. За його словами стояв авторитет передових умів людства.

Професор Тімоті Снайдер у своєму знаменитому виступі в Бундестазі (конференція про історичну відповідальність Німеччини перед Україною, червень 2017 р.) сказав: «Україна є причиною війни; якби Гітлер не мав колоніальної ідеї йти війною у Східну Європу, щоби контролювати Україну, якби не було такого плану, не могло б бути й Голокосту. Бо саме цей план приносить німецьку владу у Східну Європу, де живуть євреї».

«J'accuse!» Ольгерда Бочковського, яке пролунало 74 роки тому, примушує задуматися: якби ж пролунало європейське, а не лише українське, «J'accuse!» щодо злочинів більшовиків – чи тоді стало би можливим 23 серпня 1939 року? Бо саме тоді «сіамські близнюки» домовилися про розв'язання найстрашнішої з воєн в історії людства. Залишається відкритим запитання, яку відповідальність за це несуть ті, хто брехав, виправдовував або просто мовчав у справі Голодомору та інших злочинів більшовиків?

Публіковані тексти Ольгерда Бочковського важливі не лише як історична спадщина політичної думки. Вони навдивовижу актуальні. Війна Росії проти України продемонструвала, що цілі та методи російського імперіалізму і пропаганди не змінюються. Завойовувати чужі країни і знищувати інші нації, представляючи їх як нижчий ґатунок людей. І заперечувати все з використанням тотальної брехні.

На Заході довгий час поширеним явищем були «Putin-Verstehen» – «Ті, що розуміють Путіна», тобто політики, інтелектуали та журналісти, які повторювали тези кремлівської пропаганди. Сьогодні це явище менш помітне, бо для світової громадської думки стало зрозумілим, що «гібридна війна» Росії проти України – це лише один з фронтів. Інші проходять на Близькому Сході, в ЄС і США.

У 2015 році питання про Європу як «символ моральної та культурної солідарності» наново постало разом із сотнями тисяч біженців із Близького Сходу. І знову Європа і США розділилися на тих, хто висловився за допомогу жертвам воєн, і тих, хто намагається споруджувати стіни, щоб зупинити наплив «інших» – культурно, релігійно, чи теж відмінних з уваги на свою расову приналежність. Дискусія ще не завершена, а від її результату залежить майбутнє не лише ЄС, а і всієї спільноти демократичних націй світу.

*Оля Гнатюк та Мирослав Чех*